

М.Ф.Котляр*

ВІЙНА І ВОЇНСЬКА СЛАВА ОЧИМА ДАВНЬОРУСЬКИХ КНИЖНИКІВ

Війна, звитяга і слава руських воїнів були наскрізними темами давньоруських книжників. Стаття написана на матеріалах Київського, Суздальського і Галицько-Волинського літописів XII–XIII ст.

Із давніх пір дослідники неодноразово відзначали згубну роль війн і воєнних дій узагалі в історії народів і держав. У своєму систематичному курсі російської історії С.М.Соловйов зупинився на воєнних подіях часів удільної роздробленості. Згідно з його підрахунками, у 1228–1462 рр. (за 234 роки) літописи й інші джерела містять свідчення приблизно про 300 війн і воєнних походів, 85 великих битв. Дві третини війн відбувалися із зовнішнім ворогом – татарами, литовцями, ливонцями, німцями, шведами та ін.¹ А.М.Кирпичников слушно писав про виснажливий характер великих і малих воєн, "що фактично не залишали мирних днів і підточували й гальмували розвиток суспільства. Треба було мати справді нелюдську стійкість, щоб у таких умовах зберегти культуру і відстояти незалежність"².

Битва

Битва була граничним і основним вираженням, самою сутністю війни, її концентрацією й вищою точкою, коли напруження сил протидіючих сторін досягало межі. Так описують битви давньоруські джерела. Якщо виходити з їхніх свідчень, для книжників не мала принципового значення та обставина, ким був противник, – руський князь чи іноземний государ.

Особливе місце у літописах посідають розповіді про битви із хижими половцями, котрі часто здійснювали набіги на руські землі, грабували, палили, вбивали, забирали в полон. У більшості випадків походи руських князів до Половецького степу були відповіддю на вторгнення орд цих кочовиків. Описи бойовищ із степовиками відзначаються особливою емоційністю і гнівом літописців стосовно хижаків, що постійно грабували і нищили руських людей.

Загальний образ битви у джерелах. Діти свого часу, давньоруські книжники оспівували битви, захоплювалися дзвоном мечів, тріском списів і щитів, вихваляли перемоги своїх князів над ворогами, навіть коли ті вороги були найближчою ріднею їхнього государя. У ті часи війна вважалася головним заняттям князя й дружинника, тому письменники оспівували доблесть і мужність лицарів, вихваляли їхні перемоги і сумували над їхніми поразками та смертями.

Емоційно-напружений образ битви, що порівнюється із кривавими жнивами, створив автор "Слова о полку Ігоревім": "На Немизѣ снопы стелють головами, / молотять чепа харалужными, / на тоцѣ животъ кладуть, / вѣють душу отъ тѣла. / Немизѣ кровави брезѣ / не бологомъ бяхуть посѣяни, / посѣяни коствомъ рускихъ сыновъ"³.

У наведеному уривку згадуються події далекого уже 1067 р. Тоді полоцький князь Всеслав Брячиславич захопив Новгород Великий, який вважали своїм брати Ярославичі – Ізяслав, Святослав і Всеволод, котрі сумісно правили на Русі. Війська тріумвірів і Всеслава зустрілися на річці Немизі⁴. "И бысть сѣча зла, и мнози падоша, – пише Нестор, – и одолѣша Изяславъ, Святославъ, Всеволодъ, Всеславъ же бежа"⁵. Як же різняться сухуватий літописний текст і піднесена поетична картина "Слова", що відобразили ту саму подію!

*Котляр Микола Федорович – д-р іст. наук, член-кореспондент НАНУ, головний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ.

Та не позбавлені емоцій і своєрідної краси багато картин битв і в літописах, особливо у Київському XII ст. і пізнішому – Воскресенському ізводах за 50-і – 60-і роки XII ст. Ось як розповідає про перемогу Ізяслава Мстиславича, тоді київського князя, над Юрієм Долгоруким біля валів Києва 1151 р. симпатизуючий Ізяславу літописець. Князь вишикував свої полки у бойовий порядок і стрімко атакував сили Юрія, швидко досягнувши вирішального успіху. Ізяслав "всѣмъ повелѣ въстѣ поткнути на нихъ; и тако створиша, поткоша на нихъ изо всѣхъ полковъ⁶, и чернии клобуци, и вспятиша ихъ въ Лыбедь и ту избиша ихъ, а инихъ изнимаша, а инии съ коний сметавшеса за рѣку убогоша; ... Юрьи же оборотивъ полкы своя и поиде прочь..."⁷.

Не раз літописці підкреслюють, що Господь у бойовиську стоїть на боці правих. У 1219 р. зійшлися у бою претенденти на Рязанський стіл, двоюрідні брати – Ингвар Ігорович і Гліб Володимирович. Суздальський літописець, поза сумнівом, законним претендентом уважав Ингвара: "Беззаконный Глѣбъ Володимеричъ приде со множеством половець к Рязаню, и изыде противу имъ Ингваръ съ своею братею, и ступившимся обоимъ бишася крѣпко. И Божьею помощью и креста честнаго силою побѣди Ингваръ злаго братоубивцю Глѣба, и многы от половець избиша, а ины извзаша, а самъ оканьный в малѣ утече"⁸.

Напруженість і яскравість описів битв у давньоруських літописах, їх зображень у книжкових мініатюрах посилювали різноманітні й насичені кольори військового одягу, який носили під кольчугою або панциром, а також на них. "М'який військовий одяг у бою не затуляв металічного прикриття і відрізнявся яскравістю. Колір бойового яскравого одягу можна розшифрувати за мініатюрами". Автор наведених рядків вважає найкращими у цьому плані мініатюри із Симонівсько-Хлудівського рукопису 1270-х років: "Покоління сорочка, що надягалася під панцир, показана синьою, зеленою або червоною. Плащі, накидки звичайно зелені; щити червоні або червоні й зелені. Піхви меча червоні або коричневі, стяги червоні, китиці на ратиці зелені"⁹.

Перебіг битви. Джерела, головним чином літописи, відтворюють емоційні й напружені картини бойовищ. Книжники вміють відобразити їхню динаміку навіть у лаконічних описах. Під час війни київського князя Ізяслава Мстиславича і його союзника, угорського короля Гези II, із галицьким князем Володимирком Володаревичем угорські полки, "въѣхаша отвсюду у полкъ Володимерь; и тако потопташа ѣ и многы ту избиша, а друзии истопоша, а другыя изоимаша". Володимирко не витримав того удару і "вмятася въ угры и въ чернии клобуку, токмо единъ утече...в городъ Перемышль"¹⁰.

Жар битви, її азарт і лють відчуваються в описах сутички між військами Ізяслава Мстиславича і Юрія Долгорукого у тому самому 1151 р. на підступах до Києва. Ударний кулак, сформований Ізяславом із добірних воїнів, зім'яв бойові порядки полків Юрія: "И вспятиша ихъ въ Лыбедь; и ту избиша ихъ, а инихъ изнимаша, а инии съ коний сметавшеса за рѣку убѣгоша; ту убиша половчина Севенча Боняковича, иже реклѣ бяше: "Хощу сѣщи Златая врата, якоже и отець мой..."¹¹. Особливої запеклості надала цій битві участь у ній із протилежних боків одвічних ворогів – чорних клобуків і половців. Не випадково літописець підкреслює важливу роль у битві чорноклобуцьких ханів. У завершенні кампанії 1151 р., як свідчить київський автор, "бысть сѣча крѣпка, и одолѣ Вячеславъ, и Изяславъ, и Ростиславъ"¹², а половци Юрьеви по стрѣлѣ пустившие и побѣгоша..."¹³.

Наприкінці 1150-х років спалахнула боротьба за Чернігів поміж главами чернігово-сіверських кланів Давидовичів і Ольговичів (у Києві сидів тоді брат Ізяслава Мстиславича Ростислав). 1160 р. Ізяслав Давидович пішов на Святослава Ольговича, який княжив у Чернігові, бо вважав власні права на місто і волость

вищими: адже його батько Давид Святославич був чернігівським князем: "И бяхуться с ними о рѣку о Десну крѣпко, они на коних, а ини в насадахъ ѣздяче, и не пустиша ѣ чересъ рѣку; и стоявше, велику пакость створиша, села пожгоша, люди повоеваша"¹⁴. Ростислав Мстиславич вирішив підтримати Святослава Ольговича, котрий здався йому менш небезпечним як суперник, і це допомогло останньому відстояти Чернігів.

Нищівну перемогу над половцями яскраво описав київський літописець у розповіді про загальноруський похід у степ 1168 р. Руські полки були настільки сильними, що половці не вчинили достатнього опору й побігли: "И взяша вежѣ ихъ на Углѣ рѣцѣ, а другыѣ по Снопороду, а самѣхъ постигоша в Чернего лѣса, и ту притиснувшѣ к лѣсу избиша ѣ, а ини руками изоимаеша;... и толико взяша полона множество, якоже всимъ Рускимъ воємъ наполнитися до изобилья, и колодники, и чагами, и дѣтми ихъ, и челядью, и скоты, и конми; хрестьяны же отполонивше пустиша на свободу вси"¹⁵.

Стрімка динаміка бойовищ між руськими і ворогами яскраво відображена у літописах за XII ст. – Київському і Воскресенському. Та не поступаються їм у динамічності й емоційності оповіді Галицько-Волинського ізводу XIII ст. Вже на перших сторінках збереженої його частини зустрічаємо яскраву картину битви галицьких і волинських полків із військом київського князя Рюрика Ростиславича і приведених тим половців. Незабаром після кончини галицько-волинського князя Романа влітку 1205 р. Рюрик пішов на Галич, намагаючись заволодіти містом: "И срътоша его бояре галицкии и вѣлодимерьстии у Микулина¹⁶, на рѣцѣ Серетѣ, и бившимся имъ всъ день о рѣку Сереть, и мнози язвени быша и не стерпѣвшѣ възвратишася в Галич"¹⁷. Тоді Рюрику не пощастило здобути місто. Подібний же бій за переправу відображено в повістванні Галицько-Волинського літопису про події 1211 р. У той час угорське військо, що підтримало Данила Романовича у змаганні за Галицький стіл, зустрілось із загонами одного з братів Ігоревичів – Романа, котрий сидів у Звенигороді. "И съшедше (угри з коней. – *М.К.*) одва препровадеша рѣку Лютую; половцемъ стрѣляющимъ и руси противу имъ, ту же Марцель (угорський воєначальник. – *М.К.*) хоругве своей отбѣже и русь взя ю, и поругъ великъ бысть Марцелови"¹⁸.

Сповнена динаміки картина міжусобиць у Галицькій землі 1224 р. міститься також у Галицько-Волинському ізводі. Тоді Мстислав Удатний, котрий княжив у Галичі, почав за намовляннями бояр воювати проти свого зятя, волинського князя Данила Романовича. Його підтримав суперник Данила в боротьбі за галицький престол – князь Белза Олександр: "Мьстиславу же помощь пославшю Олександрови, срътивши же имъ рать, възгнаша¹⁹ въ градъ Белзъ и замало и городъ не взяша; наутриа пойдоша противу имъ, Мьстиславу же не стерпѣвшю възвратися в Галичъ. Данилу же князю воевавшю с ляхы землю Галицкую и около Любачева, и плѣниша [всю] землю Белзскую и Червеньскую..."²⁰.

Барвисту картину битви створив Іоасафівський літопис під 1455 р. У бою з московським військом великого князя Василя Васильовича новгородська кіннота потрапила під обстріл лучників супротивника, що зруйнувало її бойовий порядок і призвело до втечі: "Они (новгородці. – *М.К.*) же не знающе того боа, яко омертвеша и руки им ослабеша, копиа же имяху долга и не можаху вознимати их тако, якоже есть обычай ратнымъ, не на землю испускающе ихъ, а конемъ бьющимся подъ ними"²¹.

Коротка оцінка битви у джерелах. Досить часто джерела коротко описують ту чи іншу битву. Це особливо характерно для Новгородського першого літопису старшого ізводу, пам'ятки винятково цінної, та часом надто лаконічної. Так, суть генеральної битви руських із монголами на Калці 1223 р. відображено у словах: "И бысть сѣця зла и люта". Той же літопис у кількох словах описує знамените Льо-

дове побоїще війська Олександра Невського з лицарями 1242 р.: "И наѣхаша на полкъ (князя Олександра. – М.К.) нѣмци и чюдъ и прошибошася свиньею сквозѣ полкъ, и бысть сѣча ту велика нѣмцемъ и чюди". Здобута руським князем гучна перемога відображена також коротко: "Пособи Богъ князю Александру"²².

Лаконічні описи боїв трапляються також і в інших літописах, зокрема, у Галицько-Волинському. Саме так у ньому охарактеризована битва 1220 р. дружини галицького князя Мстислава Удатного з уграми, що їх очолював бан Фільній: "Прийде Мьстиславъ рано на гордаго Филю и на угры съ ляхы, и бысть брань тяжка межи ими; и одолѣ Мьстиславъ"²³. Так само коротко у цьому джерелі описана сутичка Данила з приведеними його суперником Михаїлом Всеволодичем чернігівським половцями у 1235 р. на півдні Київської землі. Але цьому, на нашу думку, існує пояснення: битва принесла поразку волинському князю, що не могло подобатись його літописцеві, апологету Романовичів: "Срѣтившимъ же ся воемъ многимъ половецькимъ у Торцескаго, и бысть сѣча люта. Данилови же гонящу по половецех, донелѣ же конь его застрѣленъ бысть гнѣдый...", що змусило князя, на думку книжника, "наворотитися на бѣгъ"²⁴.

Воєнні хитрощі. У перебігу битв сторони неодноразово вдавалися до різних хитрощів та вдосконалень свого озброєння. Яскравий приклад останнього містить оповідь Київського ізводу про битву біля Києва у 1151 р. між військами Ізяслава Мстиславича та Юрія Долгорукого, що велась і на суходолі, і на Дніпрі. Човнам Юрія "не могоша бо что успѣти противу Киеву. Бѣ бо исхитрилъ Изяславъ лодьи дивно: бѣша бо в нихъ гребци невидимо, токмо весла видити, ... бяхуть бо лодьи покрыти досками, и борци стояще горѣ въ броняхъ и стрѣляюще, а кормьника два бѣста, единъ на носѣ, а другый на кормѣ, а може хотяхуть, тамо поидяхуть, не обращающе лодий"²⁵.

Перед нами – разюче для середньовіччя свідчення дивовижної кмітливості руських воїнів, які збудували цілу ескадру із броньованих суден і передбачили небезпеку розвороту ладей на річці з огляду на близькість берегів, на яких знаходилися приведені Юрієм половецькі лучники.

Відвабний маневр учинив Данило Романович навесні 1238 р., коли вирішив відвоювати у добжинських лицарів волинське місто Дорогичин. Літописець розповідає, ніби думка про похід на лицарів виникла у князя спонтанно і раптово: "Веснѣ же бывши, пойдоста (Данило і Василько Романовичі. – М.К.) на ятвязѣ и прийдоста к Берестью; рѣкамъ наводнившимся; и не возмогоста ити на ятвязѣ. Данилови рекшу: "Не лѣпо есть держати наше отчины крижевникомъ..."²⁶, після чого стрімким маршем підійшов до Дорогичина і взяв його штурмом. На наше переконання, князь вдався до воєнних хитрощів, продемонстрував похід проти ятвягів, а в дійсності з самого початку замислив удар по Дорогичину, звідкіля до Берестя було набагато ближче, ніж від Галича²⁷.

Втеча ворога. Руські книжники із задоволенням описують втечу ворога після програного бою, особливо у випадках, коли той ворог був іноземцем або половецьким ханом. У 1219 р. Данило Романович послав своїх воевод проти поляків. "И биша ся, ... и колодники изымаша, и вороташася с великою честию в Володимерь... Ляхы же многы избиша и гнаша по нихъ до рѣкы Вепря"²⁸. Після того як Мстислав Удатний вигнав угрів із Галича у 1220 р., "все бо угре и ляхове (їхні союзники. – М.К.) убиени быша, а инии яти быша, а инии бегающе по земли истопоша, друзии же смерды избиени быша, и никому отъ нихъ утекши"²⁹.

Неодноразово наvertsали на втечу галицькі й волинські ратники племена ятвягів, що постійно нападали на північно-західні рубежі князівства, але були нездатні протистояти регулярному й добре навченому руському військові. У 1228 р. "воеваша ятвязи около Берестиа, и угониста и из Володимеря... Бѣжащимъ же ятвяземъ, угони я Даниль, Небра язви четырьми ранами, древо же вы-

шибе копие из руку его"³⁰. З ятвягами довелося зустрітися двома десятиліттями пізніше братові Данила – Васильку. Після розграбування Північно-Західної Волині ятвяги намагалися протистояти руським у чистому полі: "Онемъ (ятвягам. – М.К.) же възъехавшимъ имъ противу и не сътерпѣвшимъ от лица Василкова. Богу помогшу, побѣгоша злии погании, и бысть на нѣ сѣча люта, и гнаша я за многа поприщъ..."³¹.

Воїнська звитяга і слава

Описуючи, звичайно, барвисто й емоційно воєнні дії, літописи й інші пам'ятки давньоруського письменства захоплюються мужністю та звитягою руських дружинників і воїнів, їхніх воєначальників, головним чином, князів, проголошують їм славу. Книжники також віддають належне доблесті й стійкості ворогів. Основна увага письменників зосереджена на звитязі та воїнському вмінні князів, які очолювали дружини і військо.

Мужність князів. Під час вирішального бою за Київ 1151 р. між Ізяславом Мстиславичем та Юрієм Долгоруким київський князь і син Юрія – Андрій – були у перших рядах своїх полків. Обидва вони виявили неабияку хоробрість і воїнську відвагу. Київський літописець яскраво й зі схваленням описує подвиги Андрія Юрійовича: "Андрѣй же Дюргевичъ възма копье и ѣха напередъ, и съехася переже всихъ, и изломи копье свое". Під княжичем поранили коня, "и шеломъ спаде с него, и щитъ на немъ оторгоша; божьемъ заступлениемъ и молитвою родителей своихъ сохраненъ бѣ безъ вреда"³².

Не поступився йому мужністю та відвагою і київський князь Ізяслав, котрому тоді було майже 60 років: "И тако передъ всеми полкы въѣха Изяславъ одинъ в полкы ратныхъ, и копье свое изломи; и ту сѣкоша ѣ в руку, и въ стегно и бодоша, и с того легѣ с коня". Пораненого князя, що лежав на полі брані в шоломі, який затуляв обличчя, не пізнали власні ратники і мало не вбили його. Лише коли Ізяслав зняв шолом і заявив про себе, його підняли із землі³³. Бойовище принесло перемогу Ізяславу Мстиславичу.

Поетичний образ доблесного воєначальника створив автор "Слова о полку Ігоревім" у зверненні до руських князів – центральній, на наш погляд, частині пам'ятки – у словах, звернених до трубчевського і курського князя Всеволода Святославича: "Яръ туре Всеволодѣ! / стоиши на борони, прищещи на вои стрѣлами, / гремлеши о шеломи мечи харалужными! / Камо, туръ, поскочяше, / своимъ златымъ шеломомъ повѣчивая, / тамо лежать поганья головы половецкыя. / Поскепаны саблями калеными шеломи оварьскыя / отъ тебе, яръ туре Всеволоде!"³⁴.

Образ "буй-тура" Всеволода у "Слові" надто ідеалізовано. Марно шукати у літописах відповідностей наведеному текстові. Як писав Б.О.Рибаків, "на політичному горизонті Русі мало й рідко була помітна постать цього князя. Автор "Слова" захоплюється богатирством "яр-тура" Всеволода, що підтвердилося й антропологічним обстеженням черепа князя. Всеволод був мужчиною могутньої будови тіла"³⁵.

Безумовно, ідеалізованою в Галицько-Волинському літописі є і постать великого князя Романа Мстиславича, хоча для цього існували вагомі підстави. Творець Галицько-Волинського великого князівства, що поширив свою владу на всю Південну Русь, грізний переможець половецьких ханів, Роман заслужив той піднесений панегірик, яким відкривається та частина літопису, що збереглася. Книжник оспівує князя, "одолѣвша всѣмъ поганьскымъ языкомъ; ... устремилъ бо ся баше на поганья яко левъ, срьдить же бѣ яко и рысь, и губяше яко и коркодиль, и прохожаше землю ихъ яко и орель, храбор же бѣ яко и туръ". Автор панегірика пояснює подвиги Романа тим, що він "ревнова же дѣду своему Мономаху, погубившему поганья измаилтяны рекомыя половци"³⁶.

Далі у тексті джерела панегірик Роману переходить у похвалу його предку, київському князю Володимирі Всеволодичу Мономаху, "изгнавшю Отрока въ Обезы, за Желѣзныя врата". Галицький літератор повідав романтичну історію втечі хана Отрока до Грузії з великою половецькою ордою, тоді як його брат Сирчан залишився на Дону. Лише після смерті Володимира Мономаха Отрок насмілювався повернутися до рідних степів³⁷.

І в інших пам'ятках давньоруської літератури XIII ст. Володимир Всеволодич продовжував залишатися зразком славного воїна, котрий здолав половецьких ханів і загнав їх далеко за Дон³⁸. У збереженому часом невеликому уривку твору першої половини XIII ст., що його називають "Словом о погыбели Русской земли", Володимир Мономах ставиться поряд із його дідом Ярославом Володимировичем і батьком Всеволодом, які прославились у боротьбі зі степовиками: "То все покорено было богом крестьяньскому языку³⁹ поганьскыя страны великому князю Всеволоду, отцю его Юрию⁴⁰, князю кыевскому, деду его Володимеру Манамаху, которым то половци дети своя страшаху в колыбели..."⁴¹.

Особливо підкреслюється відвага і хоробрість князів Романовичів, їхня гучна воїнська слава у Галицько-Волинському ізводі, що в цілому являє собою піднесену апологію Романа Мстиславича та його нащадків, особливо ж Данила Галицького. У битві з уграми 1232 р., що окупували тоді Галицьку землю, "Даниль же вбодє копьє свое в ратного, изломившю же ся копью и обнажи мечь свой; позрѣвъ же семь и сѣмь, и види стягъ Василков стоаще, ѿ добрѣ борющь, и угры гонящю, обнаживь мечь свой, идуцю ему брату на помощь; многы же язвини и инии же отъ меча его умроша... По томъ же видѣвъ брата добрѣ борющюся, и сулицы его крѣвавы суци, и осчѣпицю иссчѣнену отъ ударенья мечеваго"⁴².

Князівська звитяга і мужність особливо цінувались у давньоруському середньовічному суспільстві, коли воєначальник звичайно бився у першому ряду своїх ратників. Не випадково київський літописець XII ст. неодноразово підкреслює ту обставину, що Ярослав Володимирович галицький, попри всі його безсумнівні державні таланти, ніколи не ходив у походи із власним військом, а доручав його своїм воєводам. Мабуть, через це у Київському ізводі відчувається ледве прикрита зневага літописця до такого государя, котрий надмірно беріг своє життя.

Зате галицький книжник із захопленням описує особисту хоробрість і воїнське уміння Данила та його сина у Ярославській битві 1245 р., яка вирішила долю Галицько-Волинського князівства Романовичів: Данило "видѣвъ угрина, грядущаго на помощь Фили⁴³, кѣпиемъ сътче и, оружию, бывшу в немь уломлену спадеся, издъше. От того же гордаго Филю Левъ, младъ сый, и изломи копие свое. Паки же Данило скоро прийде на нь (Фильня. – М.К.), и раздруши полкъ его, и хоруговъ его раздра [наполы]"⁴⁴.

Лев Данилович, як виходить із Галицько-Волинського ізводу й інших джерел, відзначався зухвалою сміливістю й витривалістю в бою. Під час війни з ятвягами 1252 р. Данило із військом заглибився в їх землю. Лев же увійшов до лісу, де в укріпленому таборі сидів один з ятвязьких князів — Стекинт. Побачивши руське військо, ятвяги здійснили вилазку. У короткому герці "Лвови же убодшему сулицю свою в щить его (литовця Малія. – М.К.) и не могуцю ему тулится. Левъ Сътикенъта мечемъ уби и брата его прободє мечемъ; они же побѣгоша, онъ же гоняше я пѣшь... Принесе къ нему (Данилу. – М.К.) Левъ оружие Стекинтово и брата его, и обличи побѣду свою; отцу же его королеви в радости бывши велицѣ о мужьствѣ и дръзости сына своего"⁴⁵.

Давньоруські літописи барвисто й живо описують великі та малі битви, навіть рядові сутички із половецькими загонами. Особливо багатий на такі описи Галицько-Волинський ізвод. "Через увесь літопис (Галицько-Волинський. – М.К.)

проходить прагнення показати читачеві кращі якості воїнів – відвагу, швидкість дій, рішучість”⁴⁶.

Дослідники вже давно звернули увагу на відтворені в Галицько-Волинському ізводі промови, з якими Данило Романович звертався до воїнів, підносячи їхній бойовий дух і запалюючи на битву. Як влучно відзначив Б.О.Рибаков, “до уст свого героя, якому “измлада не бы покоя”, – князя Данила Галицького, він вкладає всю воїнську філософію свого часу”⁴⁷.

Учений звертає увагу на такі звернення Данила до своїх ратників, якими князь запалював їх: “Подобаеть воину, устремившюся на брань, или побѣду приати или пастися отъ ратныхъ...”⁴⁸; Данилови же рекшю:... “Медля на брань страшливу душу иматъ”, понудив ихъ, ускори с ними на нѣ”⁴⁹ – у літописі йшлося про битву з уграми, що мали чисельну перевагу і кращу стратегічну позицію (1235 р.).

Наведені у літописі промови Данила (майже всі вони являють собою високі зразки ораторського мистецтва) звернені не лише до простих воїнів, а й до князів. У 1250 р. Данило зібрався у похід проти зрадливого литовського князя Миндовга. Князі-васали не хотіли йти разом із ним. Тоді “Даниль же мудростию рѣчь сътвори, яко: “Срамоту имѣемъ отъ Литвы и отъ всѣхъ земель, аще не дойдемъ и вратимся”⁵⁰. Після цього васали вирушили у похід.

Особливо високою ораторською майстерністю позначена промова, звернена Данилом до своїх занепалих духом польських союзників під час походу у Чехію в 1253 р.: “Почто ужасывается!? Не вѣсте ли, яко война без падшихъ не бываетъ!? Не вѣсте ли, [яко] на мужа ратные пришли, есте, а не на жены? Аще мужъ убиень есть на рати, то кое чюдо есть? И инии же дома умирають безъ славы, си же съ славою умроша”⁵¹; укрѣпѣте сердца ваша и подвижете оружие на ратные”; сими же словами укрѣпивъ я, и иное много глаголахъ им, поиде к Опаве”⁵² – великому й сильно укріпленому місту, головній меті того походу. Князь наголошує на доблесті воїна, який помер зі славою.

Літописці зосереджують свою увагу майже виключно на доблесті, мужності, ратних подвигах, воїнських промовах князів, – переважно тих, яким вони служили. Міфологізація образу свого пана цілком вкладається у рамки державницьких теорій давньоруських книжників, що піклувалися про його апологетику, підкреслення кращих якостей, навіть у тих частих випадках, коли їхні государі не вміщувались у прокрустове ложе похвали, яке турботливо вимощували їм літописці.

Хоробрість воєвод і ратників. Набагато рідше, ніж князів, оспівують давньоруські книжники відвагу і хоробрість воєвод та простих ратників. Приклади цього – нечасті навіть у Галицько-Волинському літописі, яскравій апології Романовичів та їхнього оточення. У 1266 р., уже по смерті Данила Романовича, відбулася битва з поляками, в якій галицьке військо зазнало поразки. Та воїни трималися мужньо. Приклад показували воєводи та їхні сини: “Ту же убиша оба сына тысяцкого, Лаврентиа и Андреа: немало бо показа мужество свое, и не побѣгоста братъ отъ брата, ту же и приаста побѣдный конецъ”⁵³. В уяві автора цих рядків, котрий відбивав моральні погляди давньоруського суспільства, доблесна смерть у бою була перемогою людського духу над ворогом.

А у “Слові о полку Ігоревім” оспівуються доблесть та воїнське вміння руських ратників, котрі шукали собі честі, а князю – слави. Курський князь Всеволод вигукує: “А мои ти куряни свѣдоми кѣмети: / подъ трубами повити, / подъ шеломи възлѣлѣяни, / конецъ копия вѣскрѣмлени, / пути имъ вѣдоми, / яругы имъ знаеми, / луци у нихъ напяржени, / тули отворени, / сабли изъострени; / сами скачють, акы сѣрыи вльци, вѣ полѣ, / ищучи себе чти, а князю слава”⁵⁴.

Звертаючись далі до Романа (Мстиславича) і Мстислава⁵⁵, співець “Слова” вигукує: “Суть бо у ваю желѣзныи паробци / под шеломи латиньскыи. / Тѣми

тресну земля, и многы страны – / Хинова, Литва, Ятвязи, Деремела, / и половци сулицы своя повръгоша, / а главы своя подклониша / подъ тыи мечи харалужныи”⁵⁶.

Воїнську звитягу і мужність, самовіддану хоробрість виявляли не лише дружинники, а й прості селяни та городяни, особливо тоді, коли на них впала монгольська гроза. Літописці неодноразово розповідають про подвиги городян під час штурмів ордами Батия міст і фортець. Чи не найбільш яскравий приклад – героїзм жителів Козельська під час штурму монголо-татарами їхнього маленького міста: “Козляне же ножи рѣзахуся с ними; съветъ же сътвориша изыти на полкы татарьскыє, и изшедше изъ града исѣкоша праща ихъ, нападше на полкы ихъ, но убиша отъ татаръ 4 [тысящи], и сами же избиени быша...”⁵⁷.

“Слави”. Гучні перемоги над ворогом приносили князям, воєводам і ратникам славу й суспільне визнання. А розгром половців одержував міжнародний розголос, бо степовики загрожували не лише Русі, а й її південно-західним сусідам. “Слово о полку Ігоревім” оспівує перемогу Святослава Всеволодича київського над половецькими ханами та із задоволенням наголошує на тому, що слава воїнського подвигу князя рознеслася близькими і далекими країнами⁵⁸.

Героїчна воїнська пісня, “Слово о полку Ігоревім”, буквально напоєна оспівуванням воїнської відваги, мужності, честі й слави. Вже на початку поеми її співець звертається до “Бояна, соловия старого времени”, із закликом, “абы ты сия плъкы ущекоталъ,/ скача, славию, по мыслену древу,/ ...свивая славы оба полы сего времени...”⁵⁹. У коментарі до цього місця Д.С.Лихачов написав, що “в уявленнях Давньої Русі будь-який часовий ряд подій має дві половини: “передню” (початкову, минулу, – ту, що стоїть попереду цього часового ряду) і “задню” (останню, кінцеву, нинішню або майбутню, – ту, що позаду)”. Боян співав князям “слави” й міг з’єднати у пісні про Ігоря славу минулу зі славою сьогоднішньою⁶⁰. Про цю передню – “прадедню” славу автор поеми згадує ще раз, у розпалі емоційно-піднесеного опису генеральної битви руських із половцями: “Кликомъ плъкы побѣждають, звонячи в прадѣдню славу”⁶¹.

Воїнська відвага і слава уявляються багатьма вченими контрапунктом “Слова о полку Ігоревім”. Уже в розповіді про збирання Ігорем Святославичем свого війська давньоруський поет пише: “Комони ржуть за Сулою, – / звенить слава въ Киевѣ; / трубы трубятъ в Новѣградѣ⁶², – / стоятъ стязи въ Путивлѣ!”⁶³.

У піднесеній похвалі курському князеві Всеволоду (наведеній вище) із схваленням говориться, що його куряни шукають собі честі, а князю – слави. Ще раз, в описі бойового порядку руського війська перед битвою з половцями, говориться про це у тих самих виразах: “Русичи великая поля чрьлеными щиты прегородиша, / ищущи себѣ чти, а князю славы”⁶⁴.

Апофеозом оспівування воїнських подвигів героя шляхом звеличення його слави, як нам здається, є фрагмент “Слова”, в якому йдеться про гучну й повну перемогу Святослава київського над половецькими ханами: “А поганого Кобяка из луку моря / отъ желѣзныхъ великихъ плъковъ половецкихъ / яко вихрь выторже: / и падеся Кобяк въ градѣ Киевѣ, въ гридницѣ Святъславли./ Ту нѣмци и венецици, / ту греци и морави / поють славу Святъславлю,/ кають князя Игоря...”⁶⁵ (підкреслено авт. – М.К.).

Співець “Слова” ясно дає зрозуміти, що не кожна слава – добродійність, якщо вона добувається всупереч загальноруським інтересам. “Золоте Слово” київського государя Святослава Всеволодича, формального сюзерена всіх руських князів, починається із докору заводіям сепаратного походу у степ: “О, моя сыновчя, Игорю и Всеволоде! / Рано есте начала Половецкую землю / мечи цвѣлити, а себѣ славы искати!”⁶⁶.

Так само загубив славу полоцьких князів згаданий лише у "Слові" якийсь князь Ізяслав (літописи його не знають!)⁶⁷: "Единъ же Изяславъ, сынъ Васильковъ,/ позвони своими острыми мечи / о шеломы литовьскыя, / притрепа⁶⁸ славу дѣду своему Всеславу, / а самъ подъ чрълеными щиты/ на кровавѣ травѣ / притрепанъ⁶⁹ литовьскыи мечи..."⁷⁰. Мабуть, цей Ізяслав, подібно до Ігоря Святославича, здійснив невідготовлений, швидше за все, сепаратний похід до Литви, військо його було розбите, а сам князь безславно загинув, загубивши при цьому гучну воєнну славу свого легендарного діда Всеслава Полоцького.

Безжальним осудом двох гілок Рюриковичів, які затіяли нескінченні криваві війни і тим самим згубили "дядню славу", звучить звернення творця героїчної пісні до них: "Ярославлі и вси внуце Всеславлі! / Уже понизите стязи свои, / вонзите (у піхви. – М.К.) свои мечи верезени. / Уже бо выскочите из дѣдней слави./ Вы бо своими крамолами начясте наводити поганья / на землю Рускую,/ на жизнь Всеславлю..."⁷¹.

Автор "Слова" послідовно проводить головну ідею своєї поеми: воїнська слава приходить тоді, коли її добувають чистими руками і в ім'я Руської землі. Заздрість же до слави батьків, дідів і братів є сама по собі негідною князя і лицаря, а вже якщо славу здобувають із заздрості, то вона заслуговує суспільного осуду.

Та повернемося до наших літописів. Коли 1249 р. Данило і Василько Романовичі здобули нищівну перемогу над ятвязькими князями, що постійно нападали на північно-західні рубежі Волині, літописець із захопленням відобразив її: "И многи христианы отъ плѣнениа избависта, и нѣснь славу пояху има, ...и прийдоста съ славою на землю свою, наслѣдивша путь отца своего великого [князя] Романа, ижѣ бе изострился на поганья, яко левъ, имъ же половци дѣти страшаху"⁷². Підкреслені слова цього тексту (близького до панегірика Мономаху із "Слова о погыбели Русской земли"), на нашу думку, свідчать про існування своєрідних трубадурів при дворі Романовичів, на зразок "славутного певца" Митуси, який колись відмовився співати для князя Данила і був схоплений його дворським Андрієм у гнізді боярської опозиції – Перемишлі⁷³.

Парафраз у наведеній цитаті з панегірика Роману на першій із збережених часом сторінок Галицько-Волинського ізводу, що прославляв цього засновника династії, свідчить не лише про продовження генеральної лінії пам'ятки – апології Романовичів, – а й про успадкування слави від їхнього великого батька.

Остаточну ж перемогу Данила над ятвягами у 1254–1255 рр. відданий князю книжник прославляє особливо величним панегіриком: Русь оповіщає Польщу про те, "яко дань платили суть ятвязи же королеви Данилу, сынови великого князя Романа. По великомъ бо князи Романѣ никто же не бѣ воевалъ на нѣ в рускых князехъ"⁷⁴, развѣ сына его Данила; Богомъ же дана ему дань, послушество створи Лядскою землю, сирѣчь въ память дѣтемъ своимъ, яко отъ Бога мужество ему показавшу; яко же премудрый гронографъ списа..."⁷⁵. Певно, йдеться про один із грецьких хронографів, що були джерелами і зразками для руських літописців.

Природно, князі розуміли, що своїми воїнськими досягненнями вони здобувають собі й своєму воїнству славу, – і домагались її. Про це прямо свідчить Галицько-Волинський літопис. Під час війни із Чехією, розпочатою Данилом Романовичем 1252 р. у союзі з угорським королем і заради допомоги синові Роману, з яким воював чеський королевич Оттокар, "Данилови же князю хотящу, ово короля ради, ово же славы хотя, не бѣ бо въ земли Рустѣй прѣвѣ, иже бѣ воевалъ землю Ческую, ни Святославъ хоробрый, ни Въллодимеръ Святый"⁷⁶. Масштаб цієї успішної кампанії підкреслено посиленнями на великих предків, які уповні заслужили воїнську славу, – Володимира Святославича і його батька Святослава Ігоревича.

Стяг. Хоругва. Стягами на Русі називали різнокольорові довгасті шматки тканини, прикріплені до ратищ. Їх дуже умовні зображення можна побачити на мініатюрах Радзивіллівського літопису XV ст. й Лицьового ілюмінованого ізводу XVI ст. То були зовсім не знамена (як можна прочитати у багатьох працях з історії давньоруського воєнного мистецтва⁷⁷ і навіть у енциклопедіях), а рід воїнських значків, подібних до тих орлів, що існували у давньоримському війську. Знамена й на Русі, і в Центральній, і в Західній Європі з'являються лише через кілька століть. Більшість істориків вважає, що стягами іменували також воїнські з'єднання – полки та їх частини⁷⁸. На користь такого припущення свідчить, наприклад, свідоцтво літописця про те, що переможене новгородським князем Мстиславом Мстиславичем на Липиці 1216 р. військо ростово-суздальських князів мало 30 стягів: у Юрія Всеволодича їх було 17, а у його брата Ярослава – 13⁷⁹.

Стяги і хоругви, які виготовлялись із недовговічного матеріалу (переважно з тканин), були неміцними. До наших днів, наскільки нам відомо, не дійшло жодного стяга або хоругви давньоруських часів. Тому особливо важливим є вивчення мініатюр Радзивіллівського літопису, проведене А.В.Арциховським та О.І.Подобєдовою⁸⁰. На їх думку, багато ілюстрацій цього ізводу, складеного наприкінці XV чи на початку XVI ст., створені на основі рисунків, що беруть початок наприкінці XII ст. або у першій третині XIII ст. Як писав пізніший дослідник, "точність передання форм древніх предметів ілюстраторами Радзивіллівського літопису неодноразово встановлена А.В.Арциховським. Це дозволяє поставитися з більшим довір'ям до зображення знамен". Проте знамена (стяги) в Лицьовому ізводі XVI ст. все ж таки зображувались відповідно до прийнятого в ньому умовного канону, далекого від дійсності⁸¹.

Стяг мав важливе значення у походах і під час воєнних дій. Саме місце збирання війська перед походом позначалось поставленням стяга. Ним також мітили місце, на якому військо шикувалось у бойовий порядок.

Стяги в давньоруській літературі бували й символами війська взагалі. Про це свідчить, зокрема, стаття Київського ізводу XII в. під 1159 р. Того року невдоволені князем Ярославом Володимировичем галицькі бояри (яких він не бажав слухатися) вирішили протиставити йому іншого князя, котрий мав серйозні династичні права на Галицьке князівство, – Івана Ростиславича Берладника, що став ізгоєм 1145 р. після невдалої спроби відбити Галич у свого дядька (й батька Ярослава) Володимирка Володаревича: "Слахуть бо ся к нему (Івану. – М.К.) галичане⁸², велече ему всѣсти на конѣ, и тѣмъ словомъ поушцають его к собѣ, рекуче: "Толико явишь стягы, и мы отступимъ отъ Ярослава"⁸³.

У битвах стяги, звичайно, несли у перших рядах війська. Втрата стяга була ганьбою, – так само, як і втрата прапора у пізніші часи. У 1169 р. воевода князя Михалка Юрійовича (сина Юрія Долгорукого) – Володислав бився з половецькою ордою у Переяславля Руського. Північноруський літописець емоційно розповідає: "Бысть сѣча зла, и потяша стяговника нашего". Воевода "замысли стягъ взяти Михалковъ (відбити. – М.К.) и натѣкнути на нь прилбицю⁸⁴, и собравшеся поткнуша на нь, стяговника половечьского потяша..."⁸⁵. Із цього тексту виходить, що стяги побутували й у половців. У руському війську стяг доручався комусь з авторитетних воїнів, котрого джерела називали "стяговником" або "рындой".

Як уособлення війська, що збирається у похід на ворога, виступають стяги у наступному уривку "Слова о полку Ігоревім": "Комони ржуть за Сулою, –/ звенить слава въ Киевѣ; / трубы трубятъ въ Новѣградѣ⁸⁶, –/ стоять стязи въ Путивлѣ"⁸⁷. А в іншому місці "Слова" стяг символізує рать, що зазнала тяжкої поразки: "Бишася день, / бишася другый; / третьяго дни къ полудню падоша стязи Игоревы"⁸⁸.

Залишити на полі бою стяг означало втратити бойовий порядок і навіть зазнати поразки. Під час міжусобної війни у Ростово-Суздальському князівстві після смерті Андрія Боголюбського між його братом Михалком і небожем Мстиславом "стрѣлцемъ стрѣляющимся обоимъ (з обох боків. – *М.К.*) межі собою полкома, и не доѣхавше Мстиславичи повергоша стягъ и побѣгоша"⁸⁹.

У перебігу запеклого побоїща з угорським військом і загонами бунтівних галицьких бояр у 1233 р. Данило Романович, котрий бився в першому ряду свого полку, "видѣ стягъ Василковъ (свого брата. – *М.К.*) стоящей, добрѣ борущъ, и угры гонящю, обнаживъ мѣчь свой, идущю ему брату на помощь"⁹⁰. У цьому тексті стяг, що стоїть, який видно здалека, позначає стійкість і мужність Василька Романовича та його полку. У наведеній цитаті слово "стяг" може означати також загін, що перебував під командуванням князя Василька.

Якщо термін "стяг" означав воїнський значок і символізував військо взагалі, то поняття "хоругвь" мало більш індивідуальний характер: вона була належністю того чи іншого князя, а в багатьох випадках позначала його особистий полк.

У 1238 р., після двадцятилітньої боротьби за відновлення Галицько-Волинського князівства, Данило Романович урочисто вступив у Галич: "Данило же вниде въ градъ свой, ... и прия столъ отца своего, и обличи побѣду, и постави на Нѣмѣцкихъ вратѣхъ хоругвь свою"⁹¹. А в 1245 р. відбулася вирішальна для Романовичів битва з уграми й підтримуваним ними військом Ростислава чернігівського та боярськими загонами, ворожими Романовичам. У кульмінаційний момент бою "Даниль же видѣвъ близъ брань Ростиславлю, и Филю"⁹² в заднѣмъ полку стояща съ хороговью ... Паки же Данило скоро прийде на нь, и раздруши полкъ его, и хоругвь его раздра [наполю]. Це справило дуже сильний моральний тиск на угорсько-галицьке військо: "Видив же се Ростиславъ побѣже, и наворотисаша угре на бѣгъ"⁹³.

У 1248–1249 рр. Данило Романович разом із мазовецьким князем Земовитом увійшли у землю ятвягів. Воеводі, який очолив авангард галицько-волинського війська, "Лазореви же назадѣ бывшю с половци, нападаша на нь (ятвяги. – *М.К.*) крѣпко и хороговъ его отъяша". Лише унаслідок запеклого бою руським і мазовцям пощастило перемогти ятвягів, що мужньо билися⁹⁴.

А 1253 р. Данило Романович здійснив вдалий похід до Чехії, метою якого було справити тиск на суперника його сина Романа, котрий недавно став австрійським герцогом, – чеського королевича Оттокара, – й змусити того залишити Австрію. Руські ратники осадили місто, яке галицький книжник назвав "Насильем". Тоді жителі міста, "видѣвше же многое множество полковъ устремление, не стрѣпѣша, но предашася; ... въземъ (руські. – *М.К.*) градъ, испусти колодники, и постави хоругвь свою (Данило. – *М.К.*) въ градѣ и обличи побѣду"⁹⁵. Як бачимо, і в цьому випадку поставлення хоругви на стіні або воротах міста означало переможне завершення кампанії.

Отже, давньоруські пам'ятки писемності насичені оспівуванням війни, головного й почесного заняття давньоруських мужів, оспівуванням воїнської звитяги і слави.

¹ Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – СПб., 1871. – Т. IV. – С. 207–208.

² Кирпичников А.Н. Военное дело на Руси в XIII–XV вв. – Л., 1976. – С. 7.

³ Слово о полку Игореве / Под ред. В.П.Адриановой-Перетц. – М.; Л., 1950. – С. 25 (Литературные памятники).

⁴ Поблизу Мінська, перед битвою розореного Ярославичами.

⁵ Повесть временных лет. – СПб., 1999. – С. 72.

⁶ Перед цим Ізяслав Мстиславич наказав "нарядити дружину из полков", тобто створив ударну військову групу, яка й досягла вирішального успіху.

- ⁷ ПСРЛ. Т.7. Летопись по Воскресенскому списку. – СПб., 1856 (далі – Воскресенская летопись). – С.53.
- ⁸ ПСРЛ. Т.1. Лаврентьевская летопись. Вып.2. Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку. – Л., 1927 (далі – Лаврентьевская летопись). – Стб. 444.
- ⁹ *Кирпичников А.Н.* Военное дело на Руси в XIII–XV вв. – Л., 1976. – С.34.
- ¹⁰ Летопись по Ипатскому списку. – С.310.
- ¹¹ Воскресенская летопись. – С.53.
- ¹² В'ячеслав Володимирович, брат Долгорукого, був у той час співправителем Ізяслава у Києві. Ростислав – брат Ізяслава.
- ¹³ Воскресенская летопись. – С.55.
- ¹⁴ Летопись по Ипатскому списку. – С.347.
- ¹⁵ Там само. – С.369.
- ¹⁶ Галицьке місто на рубежі з Київською землею.
- ¹⁷ Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / За ред. М.Ф.Котляра. – К., 2002. – С.77.
- ¹⁸ Галицько-Волинський літопис. – С.80.
- ¹⁹ Йдеться про військо Данила.
- ²⁰ Галицько-Волинський літопис. – С.87.
- ²¹ Цит. за кн.: *Кирпичников А.Н.* Военное дело на Руси. – С.19.
- ²² Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Под ред. и с предисл. А.Н.Насонова. – М.;Л., 1950. – С.63, 78.
- ²³ Галицько-Волинський літопис. – С.84.
- ²⁴ Там само. – С.97.
- ²⁵ Летопись по Ипатскому списку. – С.293.
- ²⁶ Галицько-Волинський літопис. – С.98.
- ²⁷ *Котляр М.* Данило Галицький. – К., 2002. – С.200.
- ²⁸ Галицько-Волинський літопис. – С.82–83.
- ²⁹ Там само. – С.85.
- ³⁰ Там само. – С.89.
- ³¹ Там само. – С.106.
- ³² Летопись по Ипатскому списку. – С.303.
- ³³ Там само. Та сама розповідь див.: Воскресенская летопись. – С.56.
- ³⁴ Слово о полку Игореве. – С.15.
- ³⁵ *Рыбаков Б.А.* «Слово о полку Игореве» и его современники. – М., 1971. – С.89. Учений посилається на відтворену в його праці «Древности Чернигова» реконструкцію антропологом М.М.Герасимовим черепа Всеволода «з гробниці у церкви 1186 р.»
- ³⁶ Галицько-Волинський літопис. – С.77.
- ³⁷ Там само.
- ³⁸ Про переможні походи Мономаха у Половецький степ див.: Повесть временных лет. – С.117–129.
- ³⁹ Християнському, тобто руському, народові.
- ⁴⁰ Юрій або Георгій – християнське ім'я Ярослава.
- ⁴¹ «Слово о погыбели Русской земли» цит. за: *Орлов А.С.* Владимир Мономах. – М.; Л., 1946. – С.44.
- ⁴² Галицько-Волинський літопис. – С.95.
- ⁴³ Бану Фільню, командуючому угорським військом.
- ⁴⁴ Галицько-Волинський літопис. – С.108.
- ⁴⁵ Там само. – С.116.
- ⁴⁶ *Рыбаков Б.А.* Воинское искусство // Очерки русской культуры XIII–XV вв. – М., 1969. – Ч.1. – С.350–351.
- ⁴⁷ Там само. – С.351.
- ⁴⁸ Галицько-Волинський літопис. – С.97.
- ⁴⁹ Там само. – С.95.
- ⁵⁰ Там само. – С.113.
- ⁵¹ У битві з чехами, що тільки-но відбулася, поляки зазнали серйозних втрат.
- ⁵² Галицько-Волинський літопис. – С.114–115.
- ⁵³ Там само. – С.130.
- ⁵⁴ Слово о полку Игореве. – С.12.

- ⁵⁵ На мою думку, тут згадується Мстислав Мстиславич Удатний, який сидів на галицькому столі з 1219 по 1228 рр.
- ⁵⁶ Слово о полку Игореве. – С.23.
- ⁵⁷ Галицько-Волинський літопис. – С.100.
- ⁵⁸ Слово о полку Игореве. – С.18.
- ⁵⁹ Там само. – С.11.
- ⁶⁰ Повесть временных лет. – С.384–385 (Комментарий).
- ⁶¹ Там само. – С.21.
- ⁶² Новгороді-Сіверському.
- ⁶³ Слово о полку Игореве. – С.11.
- ⁶⁴ Там само. – С.13.
- ⁶⁵ Там само. – С.18.
- ⁶⁶ Слово о полку Игореве. – С.20.
- ⁶⁷ Дехто з генеалогів вважає, що Ізяслав був сином полоцького князя Василька Святославича (1132—1147), убитим у війні з Литвою (*Baumgarten N. Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X au XIII siècle* – Roma, 1928. Tabl.VIII. – №19, 31). Д.Донський додає до цього, що Ізяслав був князем городенським і згодний із тим, що його вбили литовці (*Донской Д. Справочник по генеалогии Рюриковичей. Ч.1. [середина IX — начало XIV вв.]*. – Ренн [Франция], 1991. – С.88. № 214).
- ⁶⁸ Тут у значенні: “омрачил” (див. Словарь Срезневского).
- ⁶⁹ Тобто “сражен” (там само).
- ⁷⁰ Слово о полку Игореве. – С.24.
- ⁷¹ Там само. – С.25.
- ⁷² Галицько-Волинський літопис. – С.111.
- ⁷³ Там само. – С.104.
- ⁷⁴ Йдеться про нищівну перемогу Романа Мстиславича над ятвягами у 1197 р. (Летопись по Ипатскому списку. – С.471).
- ⁷⁵ Галицько-Волинський літопис. – С.119.
- ⁷⁶ Там само. – С.114.
- ⁷⁷ Див. про це: *Арциховский А.В. Древнерусские миниатюры как исторический источник*. – М., 1944; *Рабинович М.Г. Древнерусские знамена (X–XV вв.) по изображениям на миниатюрах // Новое в археологии*. – М., 1972.
- ⁷⁸ Див., напр.: *Лихачев Д.С. Комментарий исторический и географический // Слово о полку Игореве*. – С.390.
- ⁷⁹ ПСРЛ. Т.4. Новгородская IV летопись. Вып.1. – Л., 1925. – С.193.
- ⁸⁰ *Подобедова О.И. Миниатюры русских исторических рукописей*. – М., 1965.
- ⁸¹ *Рабинович М.Г. Указ. соч.* – С.171.
- ⁸² За цим зовнішньо нейтральним терміном у Київському й Галицько-Волинському літописах, звичайно, стоять бояри, в даному разі – члени партії, ворожої князю Ярославу.
- ⁸³ Летопись по Ипатскому списку. – С.342.
- ⁸⁴ Мабуть, ідеться про образ святого патрона, що його звичайно вміщували на лобній частині шолома (“прилбице”).
- ⁸⁵ Лаврентьевская летопись. – Стб.360.
- ⁸⁶ Йдеться про Новгород-Сіверський, в якому княжив герой “Слова” Ігор Святославич.
- ⁸⁷ Слово о полку Игореве. – С.11.
- ⁸⁸ Там само. – С.16.
- ⁸⁹ Лаврентьевская летопись. – Стб.376.
- ⁹⁰ Галицько-Волинський літопис. – С.95.
- ⁹¹ Там само. – С. 99.
- ⁹² Угорського воєначальника, дійсного командуючого ворожими силами в Ярославській битві.
- ⁹³ Галицько-Волинський літопис. – С.108.
- ⁹⁴ Там само. – С.111.
- ⁹⁵ Там само. – С.115.

War, courage and glory of Rus` warriors were the through topics of Old Rus` scribes. The article is written upon the material of Kyivan, Suzdal`s`kyi and Halyts`ko-Volyns`kyi chronicles of the 12th – 13th cc.